

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:17.035.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.143>

ГУМАНІСТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ: ДІАЛЕКТИКА ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів.

Стаття присвячена дослідженню принципу гуманізму як фундаментальної основи сучасної правової держави. Автор розглядає історичний розвиток концепції гуманізму від ідей античних філософів до сучасних концепцій прав людини, підкреслюючи її ключову роль у формуванні правової системи та державної політики.

У роботі аналізується поняття «принцип» та його значення в правовому контексті. Автор наголошує на системності принципів права, їх взаємозв'язку та ієрархічності, що є критично важливим для розуміння їх ролі у формуванні та функціонуванні правової системи.

Особлива увага приділяється принципу гуманізму як наскрізному елементу правової системи. Розглядаються його ключові аспекти: визнання невід'ємної цінності кожної людини, повага до людської гідності, забезпечення умов для реалізації прав і свобод, прагнення до загального блага. Автор підкреслює, що гуманізм у праві – це не лише етичний ідеал, але й практичний орієнтир для законотворчості та правозастосування.

У статті також розглядаються окремі аспекти діалектичного протиставлення гуманізму та антигуманізму, що дозволяє глибше зрозуміти динамічну природу гуманістичних принципів та їх роль у розвитку правової держави. Автор наголошує на необхідності постійного критичного перегляду існуючих норм та інститутів на предмет їх відповідності гуманістичним ідеалам.

Важливим аспектом дослідження є розгляд взаємозв'язку між рівнем моральної зрілості суспільства та реалізацією принципу гуманізму. Автор стверджує, що у морально розвиненому суспільстві повага до прав та свобод індивіда стає органічною складовою повсякденного життя, що створює гармонійне співіснування етичних принципів та правових норм.

У висновках автор підкреслює необхідність не лише формального закріплення гуманістичних принципів у законодавстві, але й їх практичної реалізації в усіх сферах суспільного життя. Це вимагає постійного вдосконалення правової системи та державного управління з метою максимального задоволення потреб та інтересів громадян, що є ключовою ознакою справді правової та демократичної держави.

Ключові слова: принцип гуманізму, права держава, права людини, системність права, моральні засади суспільства.

Bielova M.V., Byelov D.M. Humanistic foundations of the legal system: dialectics of theory and practice in the conditions of modern challenges.

The article is devoted to the study of the principle of humanism as the fundamental basis of the modern legal state. The author examines the historical development of the concept of humanism from the ideas of ancient philosophers to modern concepts of human rights, emphasizing its key role in the formation of the legal system and state policy.

The work analyzes the concept of «principle» and its meaning in the legal context. The author

emphasizes the systematic nature of the principles of law, their interrelation and hierarchy, which is critically important for understanding their role in the formation and functioning of the legal system.

Special attention is paid to the principle of humanism as a cross-cutting element of the legal system. Its key aspects are considered: recognition of the inherent value of each person, respect for human dignity, provision of conditions for the realization of rights and freedoms, striving for the common good. The author emphasizes that humanism in law is not only an ethical ideal, but also a practical guideline for law-making and law enforcement.

The article also examines certain aspects of the dialectical opposition between humanism and anti-humanism, which allows for a deeper understanding of the dynamic nature of humanistic principles and their role in the development of the rule of law. The author emphasizes the need for constant critical review of existing norms and institutions for their compliance with humanistic ideals.

An important aspect of the research is consideration of the relationship between the level of moral maturity of society and the implementation of the principle of humanism. The author claims that in a morally developed society, respect for the rights and freedoms of the individual becomes an organic component of everyday life, which creates a harmonious coexistence of ethical principles and legal norms.

In the conclusions, the author emphasizes the need not only for formal enshrining of humanistic principles in legislation, but also for their practical implementation in all spheres of social life. This requires constant improvement of the legal system and state administration in order to maximally satisfy the needs and interests of citizens, which is a key feature of a truly legal and democratic state.

Key words: principle of humanism, rule of law, human rights, system of law, moral principles of society.

Постановка проблеми. Принцип гуманізму є одним з фундаментальних принципів, на яких ґрунтується концепція сучасної правової держави. Цей принцип відображає ідею про те, що людина, її права та свободи є найвищою цінністю, а забезпечення гідності та благополуччя кожного індивіда є головною метою державної політики та правової системи. У контексті побудови правової держави, гуманізм виступає не лише як філософська концепція, але й як практичний орієнтир для формування законодавства, діяльності державних інституцій та взаємодії між державою і громадянами [1, с. 46].

Історично, принцип гуманізму пройшов довгий шлях розвитку від ідей античних філософів до сучасних концепцій прав людини. Його вті-

лення у правовій системі держави означає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, забезпечення рівності всіх перед законом, захист прав і свобод громадян, а також створення умов для вільного розвитку особистості. У сучасному світі, де глобалізація та технологічний прогрес створюють нові виклики для суспільства, принцип гуманізму набуває особливого значення, стаючи ключовим фактором у забезпеченні соціальної справедливості та стабільності [2, с. 301].

Реалізація принципу гуманізму в правовій державі передбачає не лише декларативне закріплення відповідних норм у конституції та законах, але й їх практичне втілення у всіх сферах суспільного життя. Це включає гуманізацію кримінального законодавства, розвиток системи соціального захисту, забезпечення доступу до освіти та охорони здоров'я, створення механізмів захисту прав меншин та вразливих груп населення. Крім того, принцип гуманізму вимагає від держави постійного вдосконалення правової системи та державного управління з метою максимального задоволення потреб та інтересів громадян, що є ключовою ознакою справді правової та демократичної держави [3, р. 30].

Аналіз наукових джерел з тематики дослідження демонструє значний інтерес дослідників до проблематики гуманізму в контексті розвитку правової системи. Фундаментальні роботи С. Погребняка та В. Колісніченка заклали теоретичну основу для розуміння принципу гуманізму як ключового елемента правової системи. Зокрема, С. Погребняк у своїх працях розглядає гуманізм як філософський, етичний і природно-правовий принцип, що надає людині статусу абсолютної цінності. В. Колісніченко акцентує увагу на системності принципів права, що включає як наявність відповідних компонентів, так і їх взаємозв'язок.

Сучасні дослідження, представлені в роботах таких вчених, як Дж. Дііс, Г. Діз, Дж. Емерсон та Р. Дарт, розширюють розуміння гуманізму в контексті глобальних викликів та технологічного прогресу. Ці автори розглядають принцип гуманізму не лише як теоретичну концепцію, але й як практичний інструмент для формування правової політики та законодавства.

Особливу увагу в сучасних дослідженнях приділено проблемі реалізації гуманістичних принципів в умовах цифровізації суспільства та глобальних кризових явищ. Роботи українських дослідників, таких як В. Назарук, Н. Горішна, А. Корнецький та М. Наумова, зосереджені на аналізі специфіки впровадження гуманістичних принципів у правову систему України в контексті європейської інтеграції та постсоціалістичних трансформацій. Ці дослідження підкреслюють необхідність критичного переосмислення

гуманістичних засад права з урахуванням нових соціальних, економічних та політичних реалій.

Автори ставлять собі за **мету** розглянути теоретичні аспекти гуманістичних засад правової системи.

Виклад основного матеріалу. Слово «принцип» походить від латинського «*principium*», що означає початок або основу. Це поняття має широке значення і може стосуватися різних сфер людського життя та діяльності. У науковому контексті принцип виступає як фундаментальне положення, на якому базується певна теорія або галузь знань. В особистісному вимірі принцип часто розглядається як глибоке внутрішнє переконання людини, яке визначає її світогляд та поведінку [4, с. 547].

У лексикографіці можна зустріти трактування «принципу» як наукове або моральне начало, базове правило, якого дотримуються неухильно. Таке розуміння підкреслює нормативний характер принципу, його роль як керівної настанови в різних аспектах життя. В той же час, у більш широкому сенсі принцип можна розглядати як ключову ідею, що лежить в основі організації чи функціонування певної системи, будь то наукова теорія, моральний кодекс чи правила суспільної поведінки. Це той наріжний камінь, від якого відштовхуються при прийнятті рішень та формуванні стратегій діяльності в різних сферах [5, с. 41].

Таким чином, принципи права можна розглядати як індикатори, що відображають рівень розвитку правової системи та визначають напрямки її еволюції. Вони виступають своєрідними орієнтирами, які вказують на вектор правового регулювання в суспільстві. Ці фундаментальні засади покликані втілювати ключові цінності, на які спирається право, формуючи таким чином основу для «ідеального» правового устрою. Головна роль правових принципів полягає у забезпеченні ідеологічної цілісності всіх аспектів правової системи – від створення законів до їх реалізації та підтримання правопорядку. Ці принципи пронизують усю правову структуру суспільства, спрямовуючи її розвиток у бік загально визнаних та найбільш цінних ідеалів. Серед таких ідеалів можна виділити демократію, справедливість, рівність, гуманізм, свободу особистості та інші.

Отже, правові принципи служать не лише теоретичною основою, але й практичним інструментом для формування та вдосконалення правової системи, що відповідає найвищим стандартам суспільного розвитку та захисту прав людини [6, р. 35]. Тому в історичному плані принципи передують у часі формування певного історичного типу права. Вони служать своєрідним ідеологічним планом, відповідно до якого формується законодавство, складається практика його реалізації [7, з. 35-36].

Системність є невід'ємною характеристикою права, і ця властивість природно переходить до принципів права, які є його фундаментальною складовою. Таким чином, принципи права не можна розглядати ізольовано – вони утворюють взаємопов'язану та взаємозалежну систему. Це означає, що для повного розуміння та ефективного застосування принципів права необхідно враховувати їх комплексну природу. Кожен принцип не існує сам по собі, а функціонує у тісному зв'язку з іншими, утворюючи цілісну правову конструкцію [8, р. 144]. Дійсно, розуміння принципів права виключно в контексті їх системності є критично важливим для досягнення їх справжньої ролі та значення. Ця системність проявляється у двох ключових аспектах: 1) органічний взаємозв'язок і взаємозалежність принципів права. Кожен принцип не існує ізольовано, а функціонує в тісному зв'язку з іншими. Вони доповнюють та підтримують один одного, створюючи цілісну правову картину; 2) ієрархічність і взаємозумовленість принципів. Принципи права утворюють певну структуру, де одні принципи можуть бути більш фундаментальними, а інші – похідними від них. При цьому вони взаємно впливають один на одного, формуючи складну мережу правових концепцій. Без врахування цих аспектів системності, розгляд принципів права втрачає свій сенс. Їх ефективність та соціальна значущість можуть бути реалізовані лише в рамках цілісної системи. Ізольоване застосування окремих принципів без урахування їх місця в загальній структурі права може призвести до викривленого тлумачення та неправильного застосування правових норм. Таким чином, лише системний підхід до розуміння принципів права дозволяє повною мірою оцінити їх роль у формуванні та функціонуванні правової системи, а також їх вплив на суспільні відносини в цілому [9, р. 201-202]. Системність принципів права, на погляд В. Колісніченко, означає як наявність відповідних компонентів, так і їх зв'язок [10]. Отже, дана властивість принципів права ставить завдання їх класифікації.

Слід відзначити, на сьогоднішній день не існує єдиного переліку принципів права, кожен автор виділяє свою класифікацію та дотримується власної думки, але практично всі вчені сходяться в тому, що принципи – це об'єктивно притаманні праву якості [1, с. 47].

Так, зокрема, до основних правових принципів можна віднести соціальну свободу, соціальну справедливість, демократизм, гуманізм, рівність всіх перед законом, єдність юридичних прав і обов'язків, відповідальність за провину, законність [11, с. 215].

Розгляд класифікації принципів права дійсно розкриває їх складну ієрархічну структуру. Ця ієрархія відображає не просто перелік прин-

ципів, а їх взаємозв'язок та взаємозалежність у рамках правової системи. Важливо підкреслити, що принципи права не є статичними. Вони перебувають у постійному діалектичному розвитку, реагуючи на зміни в суспільстві та еволюцію правової думки. Цей динамічний характер принципів права дозволяє правовій системі адаптуватися до нових викликів та потреб суспільства. Приклад з принципами правової держави яскраво ілюструє цей процес. Ці принципи зародилися як теоретичні концепції задовго до практичної реалізації ідеї правової держави. В контексті України, вони знайшли своє втілення лише в процесі формування нового законодавства після здобуття незалежності. Це демонструє, як принципи права можуть випереджати свій час, формуючи ідеали, до яких прагне суспільство у своєму правовому розвитку. Таким чином, розуміння ієрархії та еволюції принципів права є ключовим для осмислення процесів правотворчості та правозастосування. Воно дозволяє не лише аналізувати чинну правову систему, але й прогнозувати напрямки її подальшого розвитку, враховуючи як історичний досвід, так і сучасні тенденції суспільного розвитку [7, р. 31-32].

Таким чином, діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення дотримання усіх встановлених прав та свобод людини. Так що цілком очевидно, що всі ці правові аксіоми покликані забезпечувати індивідуальні права і громадянські свободи. Принцип гуманізму дійсно можна розглядати як фундаментальну основу сучасної правової системи. Цей принцип втілює ідею про те, що людина, її права та свободи є найвищою цінністю в демократичному суспільстві [2, с. 302].

Гуманізм як наскрізний принцип права пронизує всю правову систему, виступаючи орієнтиром для законотворчості та правозастосування. Він передбачає: 1) визнання невід'ємної цінності кожної людини; 2) повагу до людської гідності; 3) забезпечення умов для реалізації прав і свобод; 4) прагнення до загального блага як кінцевої мети суспільного розвитку.

Значення цього принципу важко переоцінити, оскільки він формує основу для розвитку всіх інших правових принципів та норм. Рівень реалізації принципу гуманізму в правовій системі є показником зрілості суспільства та його готовності до подальшого прогресу. При цьому, важливо підкреслити, що гуманізм у праві – це не просто абстрактна ідея, а практичний орієнтир для розробки законодавства, формування судової практики та діяльності правоохоронних органів. Він впливає на всі галузі права, від кримінального до цивільного, забезпечуючи баланс між інтересами особистості та суспільства [3, р. 31].

Таким чином, принцип гуманізму виступає не лише як етичний ідеал, але і як конкрет-

ний правовий механізм, що забезпечує захист прав і свобод людини. Його реалізація є ключовим фактором у побудові правової держави та розвитку демократичного суспільства. Від того, наскільки глибоко цей принцип вкорінений у суспільній свідомості та правовій практиці, залежить майбутнє не лише правової системи, але й людства в цілому [13, с. 27].

У сучасній філософській літературі під гуманізмом (*від лат. *humanus* – людський*) розуміють систему світоглядних орієнтирів, центром яких є людина, її особистість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визначає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами [11, с. 134]. Гуманізм як риса світової культури збагатив етичну думку визнанням самоцінності людського та земного життя. Звідси поступово розвинулася ідея щастя, справедливості та рівності людей [12, с. 6].

Концепція гуманізму має широкий спектр філософських інтерпретацій. Визначення цієї категорії охоплюють ключові аспекти цього поняття: 1) визнання цінності людської особистості – це фундаментальне положення гуманізму, яке ставить людину в центр філософської та правової думки. Воно підкреслює унікальність та важливість кожного індивіда; 2) право на вільний розвиток і прояв здібностей – цей аспект відображає ідею про те, що кожна людина повинна мати можливість реалізувати свій потенціал, розвивати свої таланти та здібності без неправомірних обмежень; 3) право на свободу і щастя – це положення підкреслює важливість особистої свободи та прагнення до щастя як невід'ємних прав людини. Воно передбачає створення умов, де кожен може прагнути до свого розуміння щастя та самореалізації; 4) затвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин – цей аспект вказує на те, що суспільні інститути та відносини повинні оцінюватися з точки зору їх впливу на благополуччя людей. Це створює етичну основу для формування соціальних та правових норм. Таке розуміння гуманізму має глибокі імплікації для правової системи. Воно передбачає, що закони та правові інститути повинні бути спрямовані на забезпечення гідності людини, захист її прав та створення умов для всебічного розвитку особистості.

У контексті правової держави це визначення гуманізму може слугувати орієнтиром для розробки законодавства, формування судової практики та здійснення державної політики. Воно вимагає, щоб всі аспекти правової системи – від конституційних принципів до конкретних правових норм – відповідали цим гуманістичним ідеалам.

Важливо також відзначити, що таке розуміння гуманізму створює основу для балансу між правами індивіда та інтересами суспільства, підкреслюючи, що суспільний прогрес повинен оцінюватися через призму його впливу на благополуччя окремих людей [13, с. 14].

В той же час, відзначимо, підхід до розуміння гуманізму через його протиставлення антигуманізму дозволяє глибше осягнути сутність обох явищ. Розглянемо ключові аспекти цього протиставлення:

1. Гуманізм vs. Антигуманізм:

– Гуманізм прагне до розширення можливостей людини, її творчого потенціалу.

– Антигуманізм, натомість, обмежує людський розвиток, встановлюючи рамки «звичного» і «прийнятого».

2. Інновації vs. Догматизм:

– Гуманізм відкритий до інновацій та змін.

– Антигуманізм проявляється у забороні на інновації, консервації існуючих догм.

3. Свобода vs. Несвобода:

– Історія людства розглядається як постійна боротьба між прагненням до свободи та силами, що обмежують цю свободу.

4. Творчість vs. Обмеження:

– Гуманізм підтримує творчий розвиток особистості.

– Антигуманізм встановлює історичні та культурні обмеження на творчість.

5. Динаміка історичного процесу:

– Історія людства представляється як постійна взаємодія та боротьба між гуманістичними та антигуманістичними тенденціями.

Цей підхід дозволяє краще зрозуміти динамічну природу гуманізму. Він не є статичним набором ідей, а постійно розвивається в протистоянні з силами, що прагнуть обмежити людську свободу та розвиток.

У контексті правової держави це протиставлення має важливе значення: 1) воно підкреслює необхідність постійної пильності щодо законів та практик, які можуть обмежувати права та свободи людини; 2) спонукає до критичного перегляду існуючих норм та інститутів на предмет їх відповідності гуманістичним ідеалам; 3) підкреслює важливість інновацій у правовій сфері для адаптації до нових викликів та потреб суспільства; 4) нагадує про необхідність балансу між стабільністю правової системи та її здатністю до оновлення та розвитку.

Таким чином, розуміння гуманізму через його діалектичне протиставлення антигуманізму дозволяє більш глибоко осмислити роль гуманістичних принципів у формуванні та розвитку правової держави, підкреслюючи необхідність постійного руху до більшої свободи та розкриття людського потенціалу.

За своєю сутністю, пише С. Погребняк, гуманізм – це світогляд, у центрі якого – ідея людини

як найвищої цінності, ідеологія, що орієнтується насамперед на позитив людини при визнанні її негативу, який потребує контролю й обмежень. У найбільш узагальненому вигляді гуманізм – це філософський, етичний і природно-правовий принцип, що надає людині статусу абсолютної цінності [14, с. 33]. При цьому, вірно зауважує цитований нами вчений, вищі гуманітарні засади, зумовлені сутністю суспільства та прагненням людини до високого, гідного становища, реалізуються передусім у цінностях природного права. Однак, зауважує дослідник, гуманізм поряд зі свободою, справедливістю та рівністю, без сумніву, є також однією з основних засад позитивного права. Це обов'язково необхідно враховувати під час створення, реалізації, застосування й тлумачення юридичних норм [14, с. 34-35].

Фундаментальність і загальноновизнаність принципу гуманізму зумовлена системою його імперативів і субімперативів, його структурних компонентів. При розгляді формальних та практичних аспектів реалізації принципу гуманізму ми неминуче стикаємося з проблемою його поліструктурності, тому що реалізація даного принципу зачіпає необхідність реалізації його складових [15, с. 25].

На нашу думку, ключовим фактором у розвитку суспільства є рівень його моральної зрілості. Прогрес суспільства нерозривно пов'язаний з особистісним ростом його членів – звичайних громадян, державних службовців та інших представників соціуму. У спільноті, де панують високі моральні стандарти, формальне закріплення прав людини стає другорядним, оскільки їх дотримання відбувається природно, як невід'ємна частина суспільної культури. Така концепція підкреслює, що в морально розвиненому суспільстві повага до прав та свобод індивіда стає не просто юридичною нормою, а органічною складовою повсякденного життя. Це створює середовище, де етичні принципи та правові норми гармонійно співіснують, підтримуючи одне одного. У такому контексті, правова система виступає не стільки як інструмент примусу, скільки як формальне відображення вже існуючих у суспільстві моральних цінностей та практик. Ця ідея наголошує на важливості не лише вдосконалення законодавства, але й розвитку моральної свідомості суспільства як ключового фактора у побудові справді гуманістичної та правової держави.

Варто зазначити, що концепція гуманізму не є новим явищем у правовій думці. Зокрема, в період існування Радянського Союзу панувала ідея про те, що соціалістичне право є втіленням найвищих гуманістичних принципів. Ця позиція ґрунтувалася на переконанні, що соціалізм представляє собою найпрогресивнішу форму

суспільного устрою. Гуманістичний характер радянського права, на думку тогочасних науковців, проявлявся насамперед у двох ключових аспектах: 1) декларативне усунення класових та соціальних протиріч, що теоретично мало забезпечити рівність усіх членів суспільства; 2) формальне закріплення широкого спектру прав і свобод громадян у радянських конституціях різних періодів. Однак, важливо розуміти, що ця концепція гуманізму часто залишалася на рівні декларацій і не завжди знаходила відображення в реальній правовій та соціальній практиці. Це підкреслює необхідність критичного аналізу не лише формального закріплення гуманістичних принципів у законодавстві, але й їх практичної реалізації в повсякденному житті суспільства [16, с. 30].

Висновки. Таким чином: 1) принцип гуманізму є фундаментальною основою сучасної правової держави, що визнає людину, її права та свободи найвищою цінністю. Цей принцип вимагає не лише декларативного закріплення в законодавстві, але й практичного втілення у всіх сферах суспільного життя; 2) гуманізм як правовий принцип має системний характер і не може розглядатися ізольовано від інших принципів права. Він пронизує всю правову систему, впливаючи на законотворчість, правозастосування та судову практику; 3) розуміння гуманізму через його протиставлення антигуманізму дозволяє глибше осягнути його сутність та динамічну природу. Це протиставлення підкреслює необхідність постійного розвитку правової системи у напрямку розширення свобод та можливостей людини; 4) рівень реалізації принципу гуманізму в правовій системі є показником зрілості суспільства. При цьому важливу роль відіграє не лише формальне закріплення прав, але й загальний рівень моральності суспільства, який забезпечує природне дотримання гуманістичних принципів; 5) історичний досвід демонструє, що декларативне проголошення гуманістичних принципів не гарантує їх реального втілення. Це підкреслює необхідність критичного аналізу не лише законодавства, але й практики його застосування для оцінки реального стану гуманізму в правовій системі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Громовчук М.В., Белов Д.М. Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46–50.
2. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в

праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.

3. Byelova M., Farcash I.-M., Byelov D. The principle of humanism and its content in the conditions of the formation of the newest social paradigm. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*. 2022. Issue 1. P. 30–43.
4. Словник іншомовних слів; за ред. О.С. Мельничук. К., 1974. 1044 с.
5. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40–43.
6. Dworkin, R. (1977). Taking Rights Seriously. *Harvard University Press*. 334 p.
7. Barak, A. (2012). Proportionality: Constitutional Rights and their Limitations. *Cambridge University Press*. 408 p.
8. Kumm, M. (2010). The Idea of Socratic Contestation and the Right to Justification: The Point of Rights-Based Proportionality Review. *Law & Ethics of Human Rights*. 4(2). P. 142–175.
9. Raz, J. (2009). The Authority of Law: Essays on Law and Morality (2nd ed.). *Oxford University Press*. 410 s.
10. Колісніченко В.В. Сучасна юридична наука про класифікацію принципів права Європейського союзу: критичний аналіз URL: <http://vuzlib.com/content/view/1522/92/>.
11. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редакції). К.: Абрис, 2002. 742 с.
12. Цельєв О.В. Гуманізм та принципи верховенства права на прикладі права на громадську непокору. *Науковий вісник ХНУ*. 2009. № 2. С. 5–8.
13. Костицький М.В. Гуманізм права як прояв вищих (космічних) законів у суспільстві. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В.В. Копейчикова): Матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф.* К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 13–15.
14. Погребняк С.П. Втілення принципу гуманізму в праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1. С. 33–42.
15. Момот М.О. Діалектика справедливості та гуманізму в правотворчості. *Право і суспільство*. 2010. № 3. С. 24–29.
16. Козодаєв С.П., Белов Д.М., Бисага Ю.М., Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень: *монографія*. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. Ужгород, 2018. 177 с.